

snješka knežević vrijeme ladanja

Studija Nade Grujić *PROSTORI DUBROVAČKE LADANJSKE ARHITEKTURE*, objavljena potkraj 1982. u izdanju Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti¹ u Zagrebu, sažima spoznaje dugogodišnjih istraživanja posebne, cjelovite teme povijesti Dubrovnika, koju utvrđene vrijednosti potvrđuju kao izvornu, samosvojnu i izuzetnu pojavu ne samo u dubrovačkoj i nacionalnoj, nego i u evropskoj povijesti kulture. Unutar sistematskih, interdisciplinarnih istraživanja povijesti umjetnosti u Dubrovniku i na području nekadašnje Dubrovačke Republike, što ih je Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu započeo šezdesetih godina s perspektivom od nekoliko desetljeća, autorica je u programu istraživanja arhitekture i gradogradnje vodila ona što obuhvaćaju „različite arhitekturne zahvate u kojima se izražava određen način života u prostoru izvan gradskih zidina”, kako sama u toj studiji određuje pojam *ladanjske arhitekture*. Nakon magistarske radnje o ladanjskoj arhitekturi otoka Šipana, kao najbolje sačuvanoj i gotovo nedirnutoj sredini s velikim rasponom arhitektonskih oblika i tipova prostornih intervencija, i doktorske disertacije, zasnovane na okončanim istraživanjima materijalnih svjedočanstava i ostataka ladanjske arhitekture i sredine dostupnih na histo-

O studiji: Nada Grujić, Prostori dubrovačke ladanjske arhitekture

¹

Rad JAZU, knjiga 399, odnosno knjiga X, Razreda za likovne umjetnosti (urednik Edo Kovačević).

rijskom području republike, koja je u povijest umjetnosti uključila znatne nove *količine* građe, nove *diferencijacije* i *valorizacije*, ta se studija Nade Grujić iskazuje kao *sinteza* teorijskog promišljanja ove teme. Ona uspješno dovršava zadaću i doseže ciljeve što su ih vrijeme, kada se autorica formirala kao stručnjak i specijalist, a također i zahtjevi suvremene povijesti umjetnosti kao znanstvene discipline, postavljali istraživanju i mišljenju.

Posebnu, aktualnu važnost studiji pridaje neumitna činjenica da *povijesna sredina i kulturni pejzaž dubrovačkog kraja*, sa svim reprezentativnim arhitektonskim objektima i mnoštvom manje poznatih svjedočanstava njegove cjelovitosti i jedinstvenosti, ubrzano iščezavaju pred našim očima surovim razaranjem kojim nadire novo: sadržaji i prostorni koncepti koji odbacuju i zatiru staro. Danas ni stanje objekata što su preostali, ni prostor dubrovačkog ladanja zacijelo više ne bi omogućili ni opseg istraživanja, ni teorijske zaključke kao prije dvadesetak godina². Stoga osobitu vrijednost kulturnog apela studiji Nade Grujić – očito izvanjsku njezinoj

temeljnoj znanstvenoj intenciji – pridaje bolna izvjesnost da se ona bavi uistinu *izgubljenom baštinom*,³ koju su njezini neposredni baštinci odbacili za volju kratkoročnih ciljeva svoje generacije i njezina svjetonazora. Sa stajališta Kulture upravo treba žaliti što je studija i tekstom i vizuelnim informacijama zbijena u odviše škrt okvir, među neugledne, iako časne korice. Prikupljena znanstvena građa i njezina teorijska interpretacija zacijelo omogućuju reprezentativniju, pravu Knjigu, koja je sada potrebna više nego ikada.

Skučen prostor očito uvjetuje specifičnu strukturaciju studije, koja se optimalno koristi dokumentarnom i znanstvenom građom i prikazuje temu na nekoliko informacijskih razina. Za volju opsežne vizuelne prezentacije teme, što je omogućuju prvorazredna fotografija, arhitektonski snimci, crteži i karte, glavni je tekst krajnje zgusnut i smjera teorijskoj inter-

3

Još 1964. člankom *Baština bez baštinka* u Telegramu br. 203 Milan Prelog je apelirao za cjelovitu zaštitu okoliša dubrovačkih ljetnikovaca, napose u Gružu i Rijeci Dubrovačkoj. Odnos prema njima nije se promijenio unatoč programima zaštite unutar prostornih planova, razvojnih dokumenata općine Dubrovnik, raznim povremenim i prigodnim deklaracijama i općem obogaćenju znanstvene i kulturne svijesti. Nekoliko pak adaptacija renesansnih ljetnikovaca za suvremene potrebe prije bi se moglo smatrati devastacijom nego obnovom objekata i sredina. Današnji planovi za budućnost tog prostora, a ne samo sadašnja osakaćenost i zapuštenost cijeloga dubrovačkog historijskoga ladanjskog pejzaža, opravdava svaki pesimizam.

pretaciji i valorizaciji, a narativnu funkciju prepušta opširnim tekstovima uz vizuelne priloge s mnoštvom analiza pojedinih primjera (objekata i kompleksa); također opširne bilješke dopunjuju ih obiljem podataka, uputa na dokumente, ostale izvore i literaturu.

U četiri velika poglavlja⁴ riječ je o: područjima ladanjske izgradnje, prostornoj organizaciji ladanjskog kompleksa, ambijentu ladanjske izgradnje, te uobličanju cjelokupnog izvangradskog područja.

Autorica očito daje prednost sinkronijskom pristupu, kao podobnijem svojoj, interdisciplinarnoj interpretaciji i kompleksnom shvaćanju fenomena ladanjske arhitekture i sredine, ali pruža istodobno dovoljno povijesnokronoloških elemenata i postavlja osnovne kulturnopovijesne koordinate.

Studija se temelji na istraživanju prostora: neposredne okoline grada, njegova kopnenog zaleđa od Cavtata do Orašca,

otoka Šipana, Lopuda i Koločepa, Slanskog primorja i Pelješa, gdje je utvrđeno i znanstveno obrađeno više od 300 objekata, ali obuhvaća prikazom uže područje: Astoreje i Elafitskih otoka, gdje je koncentrirano najviše objekata (više od 200); ne uključuje analize objekata i prostora Konavala i Mljeta, gdje je ladanjska izgradnja intenzitetom i kvalitetom slabija.

U uvodu Nada Grujić utvrđuje kompleksnost ishoda i određenja ladanjske arhitekture. Ističe važnost političkih, ekonomskih i društvenih uvjeta izgradnje, koja u 15. i 16. stoljeću doseže svoju stilsko-morfološku, tipološku i prostorno-strukturalnu reprezentativnost, kada se i izvangradski teritorij zaposjeda, uređuje i posvaja zasnivanjem i planiranjem novih naselja (gradova i sela), putova i utvrda i preobrazbom ruralnih područja, koja su obilježena različitim posjedovnom strukturom, usitnjenom agrarnom proizvodnjom i privrednom autarkijom. Ekstenzivni rast političke i ekonomske moći Dubrovnika omogućuje tu realizaciju jedinственог projekta *urbanizacije*. On je izveden iz ekonomske politike, koja agrarnu djelatnost shvaća kao komplementarnu trgovini, pomorstvu, brodogradnji, obrtu i ostalim vrstama urbane privrede i zasniva se na utvrđenom statusu privatnog vlasništva i specifično dubrovačkom poimanju „državnog” posjeda, s njegovim mogućnostima intervencije u cjelokupnoj ekonomskoj i društvenoj sferi.

4

Tekst je artikuliran u ova poglavlja: Uvod; Područja ladanjske izgradnje (Astoreja i otoci; Pelješac, Primorje i ostala područja; Utjecaji agrarnih odnosa na intenzivnost izgradnje); Prostorna organizacija ladanjskog kompleksa (Ishodište; Razvoj i prilagođavanje osnovnih oblika; Tlocrt kompleksa; Tlocrt stambenog objekta; Rastvaranje zidnih ploha; Građevni dijelovi kompleksa: Vrt); Ladanjska arhitektura u svojem okruženju; Uređivanje tla (Oblikovanje krajolika; Organizacija izvangradskog područja).

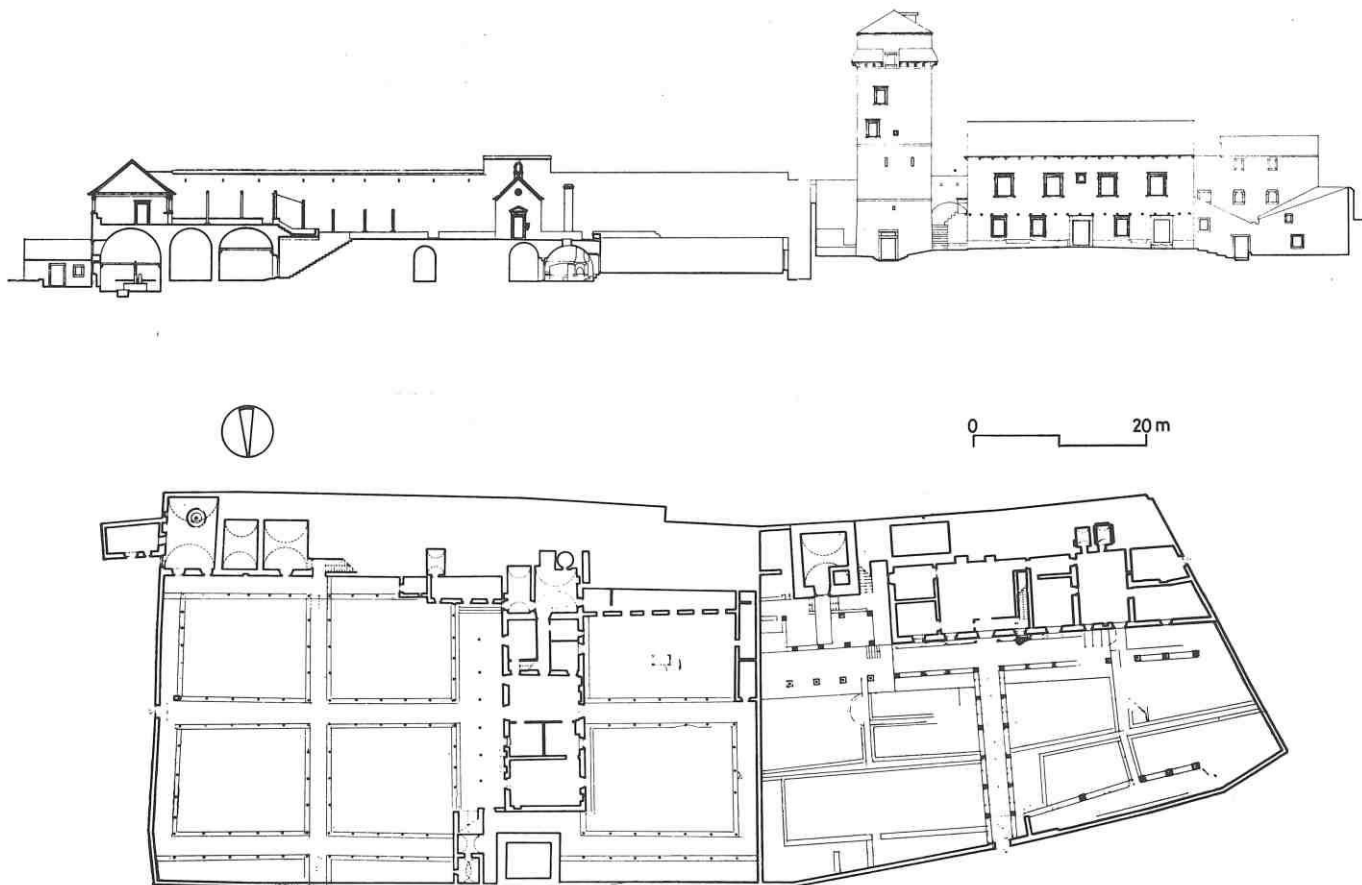
Suđurađ, kompleks Skočibuha

Suđurađ, ladanjski kompleks Skočibuha

(s oltarne slike nepoznatog majstora u crkvi sv. Đurđa i Nikole u Suđurđu)

68

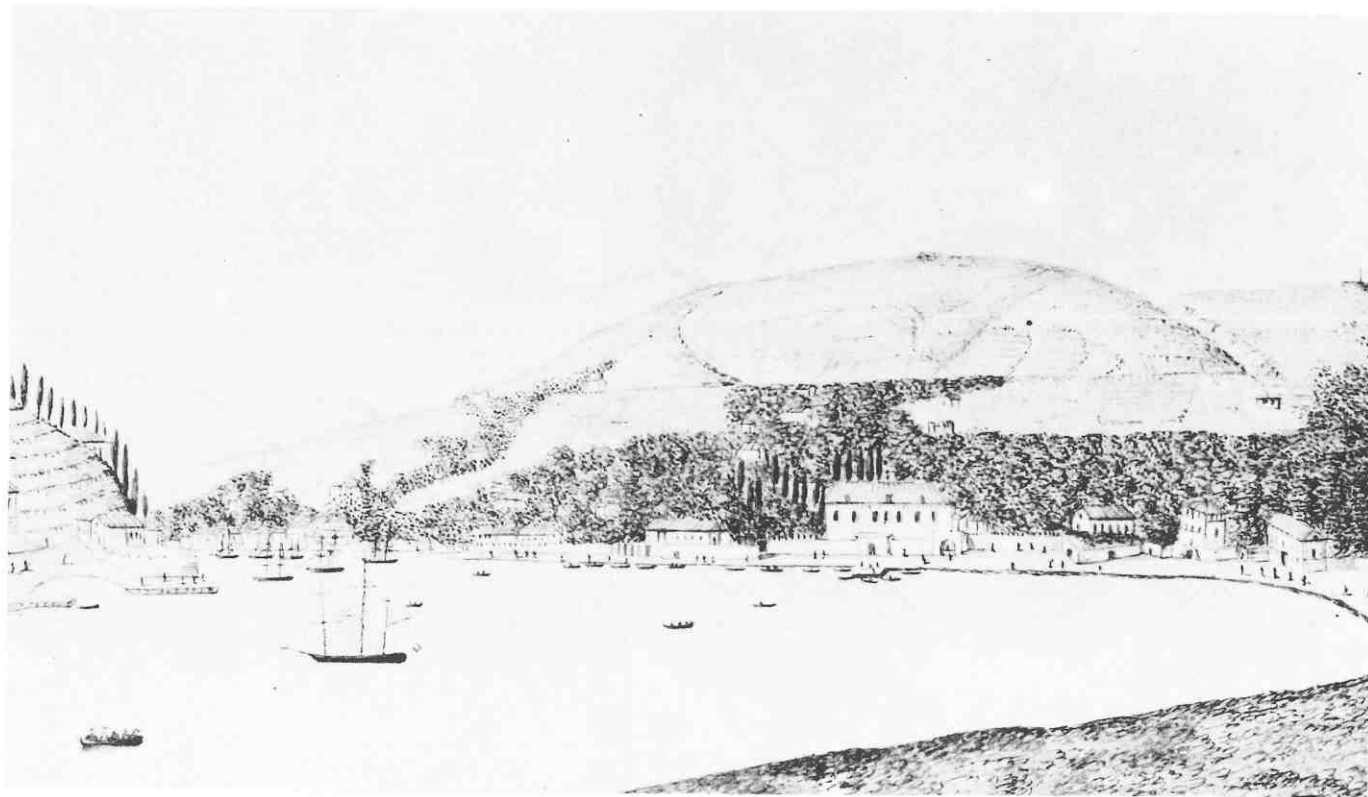

Polazeći od cjelokupnosti plana *akulturacije*, na koji se odvažuje aristokratska trgovačka republika s ciljem dugoročnog osiguranja svoje ekonomske samostalnosti i političke sigurnosti, autorica propituje već u polazištu pojam „ladanjsko”, s obzirom na brojne i složene forme kojima se očituje: stambene, gospodarske objekte, višenamjenske komplekse, te mnoštvo tipova (i njihovih varijanti) uobličjenja krajobraza: vrtova, perivoja, voćnjaka, maslinika, polja, vinograda, putova, vodotokova i obala. Širok i, kako sama kaže, nužno uvjetan termin „ladanjsko” predlaže očito za posebnost sredine koja sistematskom i cjelovitom urbanizacijom gubi značajke tradicionalno ruralne sredine i oslanja se svim formama svoje materijalne i duhovne egzistencije na grad.

Unatoč razlikama i razmjernoj nepovezanosti dijelova izvangradskih teritorija snažno zračenje grada osiguravat će joj visok i ujednačen kulturni standard i jedinstvo. Razinom svog načina života, proizvodnje, oblikovanja sredine, običaja i otvorenosti dubrovački će se krajevi znatno razlikovati od ostalih ruralnih područja, susjednih i daljih. Kasnija du-

gotrajna politička i ekonomska, najposlije i kulturna kriza grada, te njegova konačna provincijalizacija i marginalnost u 19. stoljeću, izazvat će i u njegovj ladanjskoj sredini stagnaciju i regresiju, zatvaranje i siromaštvo. Postupno rastakanje njegova jedinstva i pretvaranje u selo uspješno će doduše prikrivati tradicija i okviri života što ih je ona stvorila ili kasnije nadahnula, ali ih neće i istinski ublažiti, a kamoli spriječiti.

U višestoljetnom kontinuitetu urbanizacije izvangradskih teritorija Nada Grujić utvrđuje konstante: politika pravne, prostorne i ekonomske organizacije teritorija uvijek je u funkciji potreba i zahtjeva *primarnih* privrednih djelatnosti grada, kao što je i porijeklo svih formi kojima se akulturacija objavljuje u prostoru grada. Drugim riječima: izvangradska se područja zakonom i mjerama održavaju u stanju ograničene autonomije i izričite zavisnosti od grada, a njihova se kultura zasniva na preradi i prilagodbi urbanih modela mišljenja i oblikovanja, što ih ovamo nose građani, a ne na kontinuitetu neke tradicije, očito ruralnih obilježja.

Prikazu razvoja različitih oblika i samosvojnih vrijednosti, kojima se urbanizacija otjelotvoruje i potvrđuje u dubrovačkim izvangradskim područjima, prethodi u studiji Nade Grujić opsežno izlaganje i tumačenje veoma složena uzajamnog djelovanja činilaca koji određuju i nose taj višestoljetni proces.

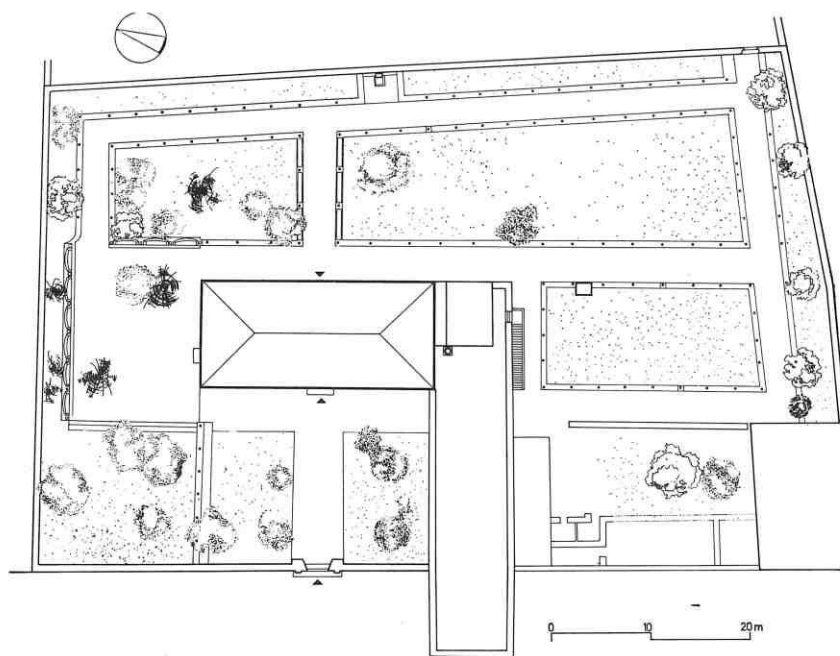
Među njima vjerojatno središnju važnost imaju *tradicija i društveni status vlasništva*: oni će najposlije uvjetovati tip i intenzitet proizvodnje, agrarnu strukturu i uobličjenje nekog kraja, gustoću, karakter i osobnost ladanjske izgradnje. Na njima će se temeljiti i razlike između područja najstarijih posjeda Dubrovčana: Astoreje i otoka Šipana, Lopuda i Koločepa, te svih kasnije pripojenih teritorija.

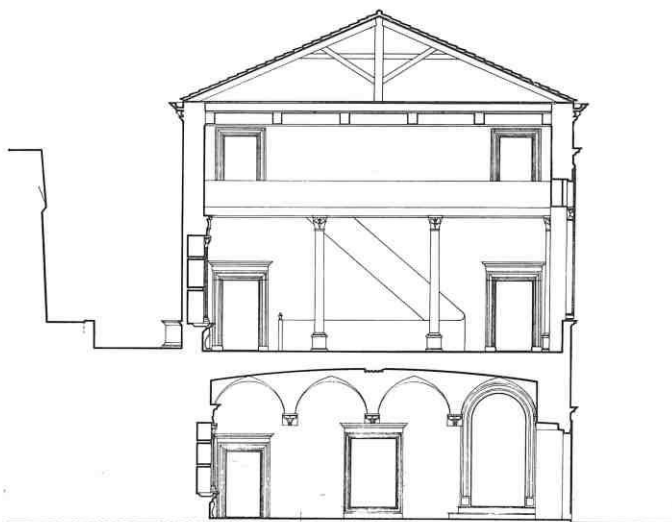
Otoke i Astoreju, kojoj su tek 1357. konačno utvrđene granice, obilježava kontinuitet *privatnog vlasništva* i *neograničenog prava* nad posjedom: može se prodavati, nasljeđivati, unajmljivati. Privatni gospodari suodređuju sudbinu toga prostora: oni ga oblikuju izgradnjom na svojim posjedima i organizacijom svoje poljoprivredne djelatnosti. Unutar toga posjeda istaknuto je značenje „carine”: dijela posjeda kojim upravlja sam vlasnik, koji je njegov „od starine”, obično uzorno gospodarstvo, s najvrednijim kulturama: lozom, maslinom, voćem i povrćem. Nada Grujić pretpostavlja njegovo daleko porijeklo u starijoj feudalnoj posjedovnoj strukturi, odnosno u onom dijelu veleposjeda koji je u trajnu i neotuđivom vlasništvu. Carine su središta posjeda, kojega se dijelovi inače često daju u zakup, te stoga i mjesta

gdje se od 14. a napose u 15. i 16. st. gradi ladanjski objekt ili kompleks. Njihova gustoća u Astoreji i na otocima uvjetuje intenzitet urbanizacije i sublimaciju izrazitijih vrijednosti.

Potpuno je drukčije na teritorijima novostečenim ili kupljenim u toku 14. i u 15. stoljeću: Pelješcu (kupljenom 1333), Slanskom primorju (kupljenom 1399) i Konavlima (konačno zaokruženima kupnjom 1426). Ondje se uključivanjem u dubrovački gradski teritorij dokidaju svi prijašnji imovinski odnosi, zemlja se oduzima bivšim vlasnicima, dijeli na jednake dijelove i dodjeljuje u trajan najam dubrovačkim građanima (i gospodi), koji za nju plaćaju porez. Na „državnoj” se zemlji uvjetuje i tip proizvodnje: zabranjuje sadnja vinograda: na Pelješcu (doduše privremeno), u Primorju, u Konavlima, koji se planski pretvaraju u žitnicu. Određuje se i izgradnja: zabranama gradnje stambenih kuća posjednika, odnosno dopuštanjem gradnje gospodarskih objekata i selišta za najamne radnike. Čak u Astoreji, na općinskoj zemlji vrijede slični propisi kada se dodjeljuje u najam.

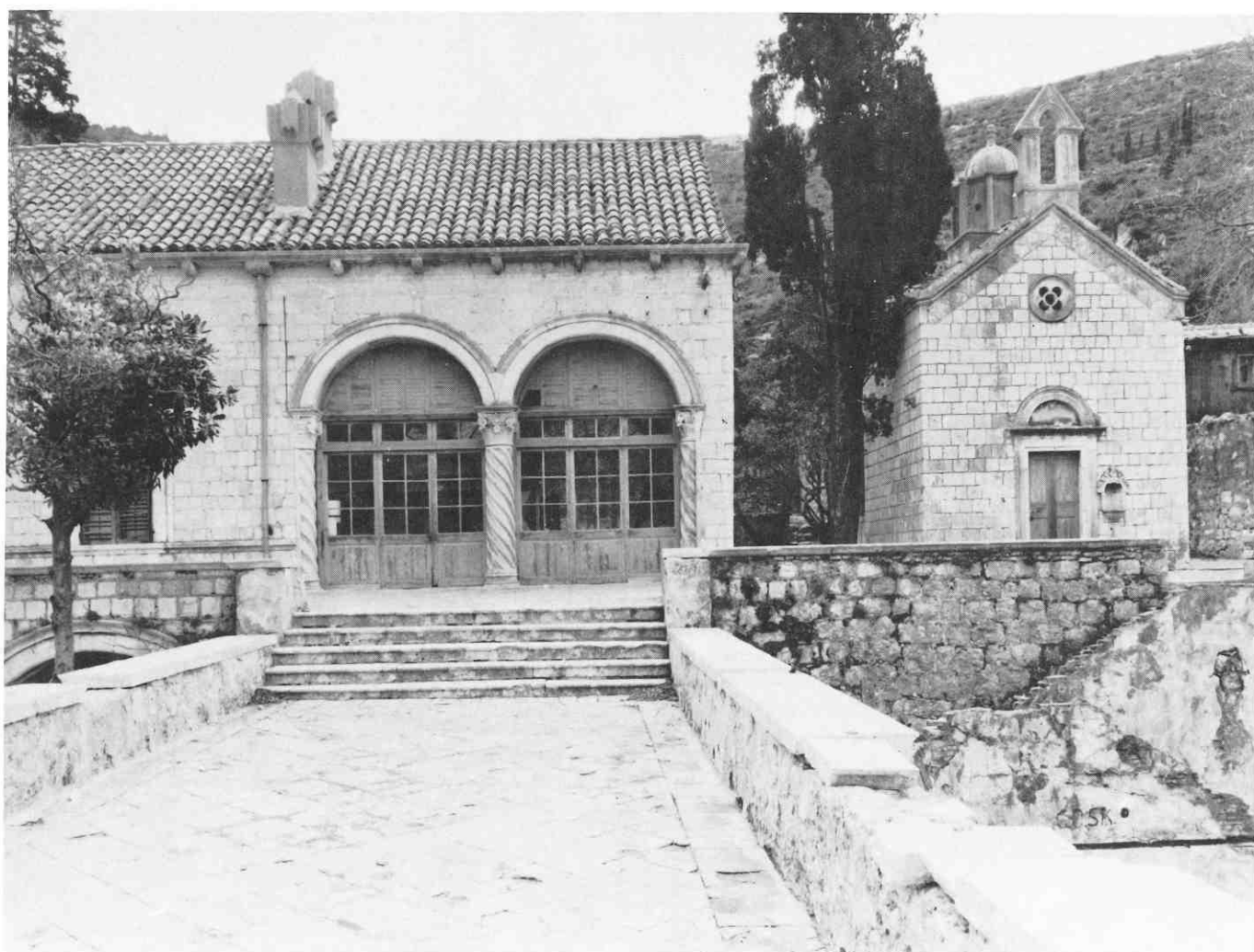
Taj režim ograničavanja, nadzora i sputavanja privatne inicijative i slobode ponašanja – za volju ekonomskih i strateških ciljeva republike – određuje zacijelo i intenzitet ulaganja u posjed i u izgradnju. Tako će se na Pelješcu graditi samo nastambe za radnike i izričito gospodarski kompleksi, a tek od 16. stoljeća, u 17. i 18. javlja se novi val izgradnje na posjedima. U Primorju će se ladanjska izgradnja javiti tek na većim posjedima uz more, na Mljetu i Lastovu ponegdje i rjeđe, zbog udaljenosti i nekih posebnih povijesnih okolnosti, a ta-

ko i u Konavlima, gdje, u monokulturnoj zoni, i neće niti posjeda takvih obilježja kao drugdje.

Međutim, u toku 16. stoljeća, a i kasnije, i opet osobito u 18. stoljeću, kad poljoprivredna proizvodnja postane sve važnija unutar opće ekonomije, a renta zemljoposjeda sve privlačnijom, u poimanju prava vlasništva i posjeda početak će se javljati promjene. One će se odraziti liberalizacijom propisa, koja bi se iz povijesne perspektive mogla shvatiti nedosljednom, možda i znakom diskontinuiteta i obrata, da nije toliko racionalna i realistična: ona ne znači promjenu bitnih načela i pojmova, nego tek prilagodbu neumitnim povijesnim nužnostima. Izgradnja na posjedu uvijek će živnuti snaženjem interesa za zemljoposjed. Njezina kulturna važnost međutim ne uključuje i umjetničku i arhitektonsku. Sva kasnija, pa i najbolja, ostvarenja neće doseći domete ni cjelovitost renesansne izgradnje u 15. i 16. stoljeću, koje je iznijelo i uobličilo ladanjsku sredinu.

Astareja i otoci bit će, dakle, povlaštena područja: razvijene i napredne poljoprivrede snažna ekonomskog učinka; izgradnje kojom se potvrđuje i učvršćuje vlasništvo; trajnih boravišta posjednika, kojih stalna nazočnost u 15. stoljeću utemeljuje specifičnu kulturu života.

Novu ladanjsku arhitekturu Nada Grujić potpuno izvodi iz tradicije urbane arhitekture, a ne iz postojećih oblika izgradnje u ruralnom krajoliku – soliternih kula ili utvrđenih, zbijenih kompleksa („castra”, „castell”), koji će se dijelom ipak održati: u utilitarnim (isključivo gospodarskim) sklopovima ili, kao kula, integrirani ili drukčije interpretirani u novim cjelinama.

Nosioci izgradnje na zemljoposjedu u 15. stoljeću prenose u prostor izvan grada upravo onu arhitektonsku formu kakvu ima njihov *gradski posjed*, koji je još u 14. stoljeću, zbog opće nesigurnosti izvan zidina, pravo središte gospodarstva. To je zatvorena cjelina gospodarskih objekata sa središnjim dvorištem i s dominantom stambene kuće vlasnika. Gušća

joj izgradnja u samom gradu, napose formiranje ulica, između promjene: glavni se stambeni objekt okreće fasadom ulici, što mu mijenja i tlocrtnu dispoziciju, a do sada zajedničko dvorište postaje atrijem, proširenim prostorom stanovanja samo vlasnika. Taj se model prenosi iz grada, gdje će stambenu arhitekturu određivati novi zakoni, a u slobodnom prostoru krajolika on će se razvijati mnoštvom oblika *ladanjske arhitekture*, koja zacijelo čini svojevrsni *kontinuitet arhitekture urbanog posjeda*.

Promjene se javljaju veoma postupno, a ladanjska stambena kuća čak zaostaje za gradskom palačom vlasnika u nekim inovacijama: tako se njezino pročelje rastvara mnogo opreznije od gradskoga, a i bočne joj strane ostaju slijepe, iako nije u uličnom nego u slobodnom prostoru.

Nova sredina prirode, težnja za tješnjim povezivanjem s njom i različite funkcije ladanjskog kompleksa postupno mijenjaju njegovu tlocrtnu shemu: pravokutnik, unutar kojega su grupirani različiti objekti što s ogradnim zidom okružuju

Orašac, ljetnikovac Vlaichi, vrt

Rijeka Dubrovačka, ljetnikovac Sorkočević, ribnjak

74

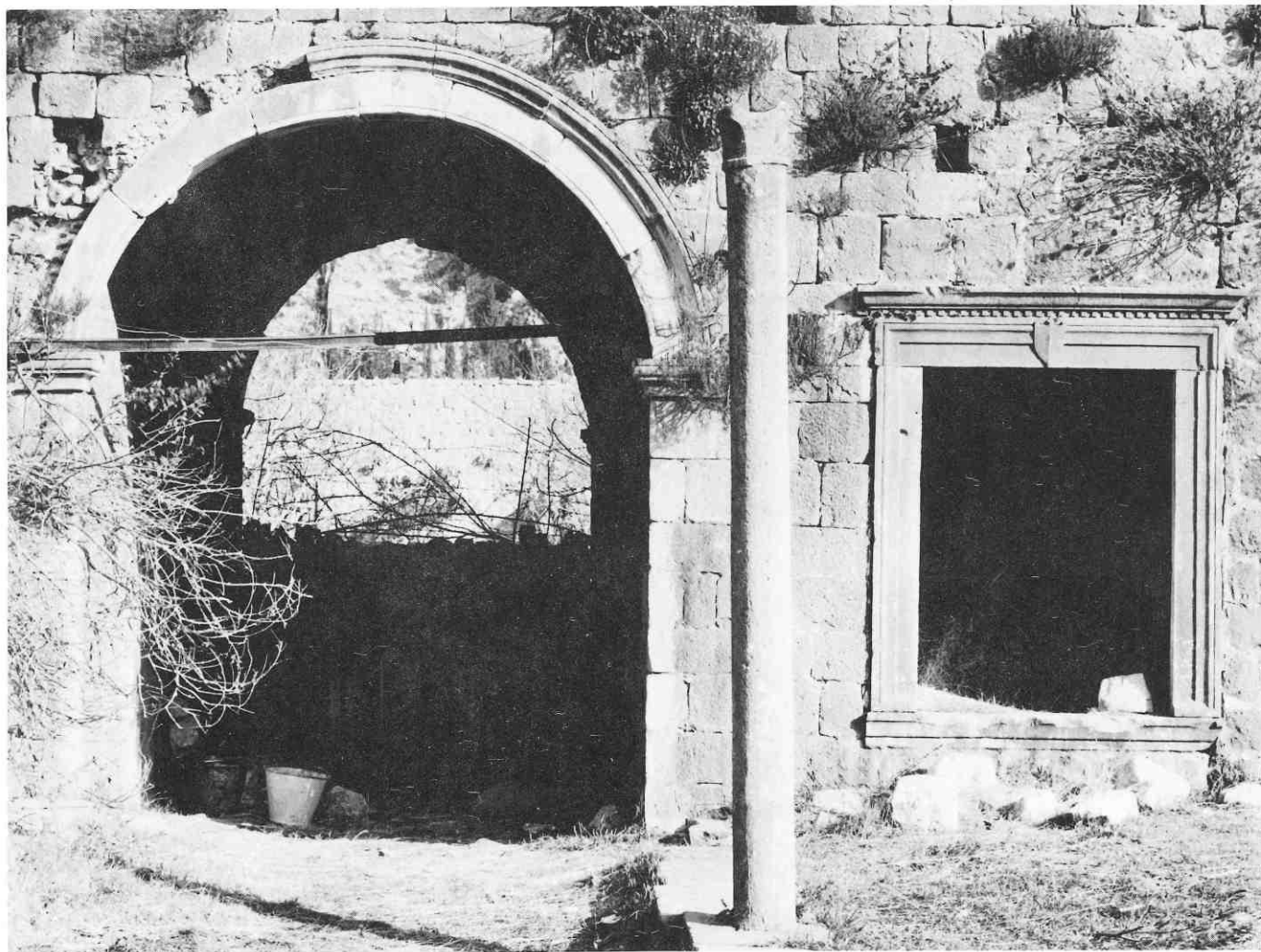
središnji, stambeni objekt. Već se zarana očituje razlika između dvaju tipova: gospodarskog – složenog, zatvorenog i introvertiranog sklopa – i rezidencijalnog – često s vrtom razdijeljenim u prednji i stražnji, u kojemu se sada razmještaju gospodarske zgrade, a glavna, stambena, stoji između vrtova. No do druge polovice 16. stoljeća tlocrt ostaje pravokutan, a kompleks zatvoren zidom ili objektima: takvi su svi reprezentativni ljetnikovci u Gružu i Rijeci Dubrovačkoj, a i poznati kompleks obitelji Skočibuha na Šipanu.

Na daljnje će promjene tlocrta kompleksa utjecati *vrt i stambena kuća*: veličina i oblik vrta određivat će razmještaj objekata oko njega i način uzajamnog povezivanja. Osamostaljenje stambene kuće, koja će težeći boljem povezivanju s okolicom stajati sve slobodnije u prostoru i odjeljivati se od ostalih objekata, izazvat će i novu organizaciju cjeline, koja će afirmirati načela simetrije, harmonije i pravilnosti.

Ladanjska stambena kuća osamostaljuje se i otvara okolini tek do određenog stupnja: uzorna ostvarenja nastala u 16.

stoljeću nisu nikada nadmašena – ni u 17. stoljeću kad se javljaju odstupanja i iskoračenja, ni u 18. stoljeću kada novi val izgradnje na ladanju iznosi tek varijante renesansnih rješenja.

Vežu s okolinom stambena kuća ne ostvaruje direktno, kao neki drugi građevni oblici kompleksa, niti se ikada raščlanjuje *volumenom*: otvara se jedino svojim ploham: prednjom i stražnjom fasadom i bočnim stranama. No i taj je proces veoma polagan, otežan, kako to pretpostavlja Nada Grujić, postojanošću tradicije urbane arhitekture. Kao i u gradske, tako je i u ladanjske stambene kuće veza s okolicom najčešće posredna, vizuelna, posredstvom otvora pročelja, kojih je raspored određen uglavnom formalističkim kriterijima a ne prostorno strukturom kuće. Izolirana u zoni prizemlja uglavnom ogradnim zidom, kuća otkriva okolicu pogledu tek u prvom katu, kojega oblikovanje zadobiva reprezentativnu i simboličku funkciju: slijedi stilske oblikovne i kompozicione mijene. Najteže se otvaraju bočne strane, i to

uglavnom u prvom katu, jer se u prizemlju na njih naslanjaju drugi objekti: cisterne s terasama, orsani. Jedan stari element gradske kuće – vanjsko stubište (protjerivan iz grada nakon 13. stoljeća) – preuzima međutim nove funkcije i preživljava: najprije odjeljuje različite zone kuće (gospodarsko prizemlje od stambenog prvog kata), kasnije, u isključivo stambenim objektima, povezuje terasu prvoga kata s vrtom. Iznutra, povezujući na različite načine prizemlje i prvi kat, ono izaziva mnoštvo varijanti utvrđene i postojeane tlocrtna sheme kuće: sa središnjim dvoranama u prizemlju i na katu i simetričnim bočnim prostorijama (uglavnom četiri na katu, dvije u prizemlju).

Pravi dodir, pa i spajanje, s okolicom stambeni objekt doseže tek raznolikim kompozicijama s nekim arhitektonskim oblicima – trijemovima, terasama, ložama i paviljonima, koji i u gradskoj sredini tvore reprezentativne javne i privatne objekte. Tek njihovim povezivanjem, urastanjem u nepromjenljivi korpus kuće kristalizira se *temeljna inovacija* ladanjske arhitekture: jedinstvena životna sredina, u kojoj se in-

timno dodiruju unutrašnji prostori kuće i raznoliki prostori proširenog stanovanja na otvorenom, gdje se neusiljeno susreću i prožimaju rad, odmor i uživanje.

U toj cjelini bitna životna važnost – kao mjestu rada, proizvodnje, odmora i društvenosti – pripada vrtu; stoga je i njegovo oblikovanje velik izazov arhitekturi na ladanju. Načelno on se vrednuje ravnopravno objektima.

Nada Grujić govori o „arhitekturi vrta”, kojoj posvećuje osobitu pažnju naznačujući razvoj i obilježje dubrovačkoga vrtog graditeljstva. Pretpostavlja da je njegovo porijeklo u srednjovjekovnoj tradiciji samostanskih vrtova. To se ponajprije očituje u podjeli vrta na dio s ukrasnim biljem i cvijećem i dio s korisnim kulturama. U ljetnikovaca je često prednji vrt cvjetnjak, ispred glavnog pročelja, a stražnji povrtnjak i voćnjak. Njihovi se oblici i veličine mijenjaju, ali je prostorna organizacija trajna: podijeljen je na pravilne kvadrate i pačetvorine, odijeljene šetnicama, koje su učvršćene kamenim zidom sa stupovima i pergolom s lozom;

uvijek je ograđen visokom zidanom ogradom. Ipak padine uvjetuju drukčiju organizaciju: tu su terase u stepeničastu slijedu, učvršćene zidovima, povezane stubama. Potkraj 16. stoljeća, kad se snizuju ogradni zidovi, vrt pomaže urastanju stambenog sklopa u širi prostor krajolika kojega postaje dio i znak. To stapanje s prirodom potpunije je usred agrarnog pejzaža u gospodarsko-ladanjskih sklopova, koji su ishodište svih oblikovnih intervencija u širem prostoru – od cjelokupne organizacije obrađenih površina i komunikacija do izgradnje pojedinih objekata pa i naselja; u prigradskih se vila ono svodi na proširenje i takvo oblikovanje vrta koje će sve slobodnije i prilagođenije izvornim oblicima prirodne okolice omogućiti njegovo postupno, ponekad i neprimjetno, prerastanje u pejzaž.

Temeljnost akulturacije i trajnost tradicije koju je zasnovala Nada Grujić očitava upravo iz homogenosti ukupne ladanjske sredine, koju – kao u razmjerno sačuvanoj cjelini Šipanskog polja – tvori uzajamna ugođenost svih oblika ljudske nazočnosti u pejzažu, nastala očito iz snažnoga i sveobuhvatnog oblikovnog htijenja. Poviješću *uređenja i oblikovanja* agrarnog pejzaža, kao sastavnog dijela ladanjske sredine, i pojedinim njegovim formama, autorica se svjesno mnogo i opširno bavi kao nužnim proširenjem svoga historijsko-umjetničkog zadatka i autentičnim područjem povijesti umjetnosti i arhitekture. Taj stav i analitička metoda, kao i zaključci što ih omogućuje, čine novu kvalitetu u izučavanju naše umjetničke i kulturne baštine. Tek iz utvrđene *cjeline* povijesnog, kulturnog fenomena ladanjske arhitekture i sredine autorica je mogla izvesti jedinstvene kriterije valorizacije pojedinih njezinih dijelova i doseći višu objektivnost suđa: to se osobito zapaža u afirmaciji mnoštva jednostavnih, štoviše priprostih ostvarenja, koja nemaju višeslojnost, umjetničku kakvoću i stilsku dosljednost vrhunskih djela, ali upravo u uvjetima višestrukih restrikcija uspijevaju iznaći

originalna i nova rješenja i izraziti iste opće ideje i načela. Povezujući ladanjsku arhitekturu s tradicijom urbane kulture i uspoređujući razvoj urbane i ladanjske sredine upravo u doba njihove diferencijacije, Nada Grujić napokon upućuje na snažan potencijal ishodišta tih procesa – dubrovačke urbane kulture – koja je mogla i znala stvoriti tako cjelovitu *alternativnu* sredinu što može izdržati konfrontaciju sa sličnim pojavama u evropskoj kulturi.

Dugogodišnja proučavanja ladanjske arhitekture i sredine Nade Grujić – kojih su glavne ideje, ali nipošto sve njihove konzekvencije, sadržane u ovoj studiji – pridaju *sve stvarni*je dimenzije jednoj temi naše povijesti umjetnosti i kulture, koje su se obrisi prije tek nazirali. Najodličniji, najistaknutiji objekti ladanjske arhitekture: ljetnikovci-vile u Gružu, na Lapadu i duž Rijeke Dubrovačke već su odavno zanimali istraživače i popularizatore: oni su ušli u preglede i prikaze povijesti umjetnosti. Novu im je dimenziju pridao Cvito Fisković u svojoj magistralnoj studiji „Kultura dubrovačkog ladanja” u godini 1966. ističući i dokazavši kako su oni svjedočanstvo i ujedno najviši izraz potpuno novoga renesansnog odnosa prema pejzažu i okolici, koji će konstituirati novu ladanjsku sredinu i kulturu života. Svoju studiju Fisković nije samo zasnovao na mnoštvu dokumenata o stvaralaštvu i životu na ladanju, nego je podupro i pravom antologijom literarnih svjedočanstava. Nada Grujić proširuje bazu kulturi dubrovačkog ladanja mnoštvom objekata, različitih po nastanku, dimenzijama i oblikovanju, utvrđivanjem njegovih prostornih i vremenskih granica, njegove veze s gradom i dubokih motiva njegove cjelovitosti. Paradoksalno je što proces suvremene *dehumanizacije* dubrovačkoga historijskog ladanja ulazi u svoju ubrzanu i zacijelo konačnu fazu, kada upravo suvremeni znanstveni argumenti ozbiljno potvrđuju i čestu i poznatu frazu o njegovoj jedinstvenoj humaniziranosti.